

Maria Giryn-Boudy

ORCID : 0000-0002-9660-1980

Politechnika Koszalińska

Mowa nienawiści w dialogu publicznym na przykładzie: „Strajku kobiet 2020” – rząd PiS

**Hate speech in public dialogue on the example of:
„Women’s Strike 2020” – PiS government**

Słowa kluczowe: strajk kobiet, mowa nienawiści, aborcja, wyrok

Keywords: women’s strike, hate speech, abortion, judgment

Streszczenie

Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 22 października 2020 roku dotyczący aborcji eugenicznej spowodował lawinę nienawiści kobiet wobec rządu PiS. Dialog publiczny między kobietami, a obozem władzy stał się monologiem. Rozpoczął się strajk kobiet, pomimo zagrożenia sanitarnego. Strajk kobiet należy do grupy nowych ruchów społecznych, które organizują się spontanicznie za pośrednictwem nowych mediów w przestrzeni wirtualnej. Strajkujące kobiety zaczęły używać języka agresywnego, wulgarnego by podkreślić swoją złość. Język z ulicznych strajków stał się obecny na stronach Facebooka o charakterze feministycznym, lewicowym i pro-aborcyjnym. Analiza została przeprowadzona na podstawie statystyk treści znajdujących się w części polskojęzycznej mediów społecznościowych, z wyszczególnieniem Facebooka w czasie od 22.10.2020 do 1.01.2021 r.

Abstract

Constitutional Court’s judgment of 22 October 2020 concerning eugenic abortion resulted in an avalanche of hatred towards women PiS government. Public dialogue between women and the power camp has become a monologue. A women’s strike

began, despite the sanitary threat. The women's strike belongs to a group of new social movements that organize themselves spontaneously through new media in a virtual space. Women on strike started using aggressive, vulgar language to emphasize their anger. The language of the street strike has become feminist, leftist and pro-abortion on Facebook pages. The analysis was carried out on the basis of statistics on the content of the Polish-language part of social media, detailing Facebook in the period from 22/10/2020 to 01/01/2021.

Wprowadzenie

Nienawiść, czyli „wada moralna, przeciwieństwo miłości – zaślepiająca namiętność, rodząca pragnienie zła dla tych, którzy z rozmysłem uczynili nam krzywdę”¹. Jest to negatywnie nacechowana emocja, która może być wyrażana poprzez mowę. Mowa jest jedną z wielu form ekspresji mającej na celu *prześladowanie, poniżenie czy nawoływanie do nienawiści/przemocy w stosunku do jednostki lub grupy na podstawie pewnych (postrzeganych) cech tej osoby lub grupy, takich jak: wiek, wyznanie, płeć, pochodzenie, orientacja seksualna, tożsamość płciowa, narodowość, niepełnosprawność czy inne cechy tożsamości, jest także narracją*². Mowę nienawiści jako narrację społeczno-polityczną można zaobserwować w dialogu publicznym polskiej sceny politycznej.

Przedmiotem mojego badania będzie dyskurs nienawiści w dialogu publicznym po ogłoszeniu 22 października 2020 roku wyroku Trybunału Konstytucyjnego dotyczącego aborcji eugenicznej. *TK orzekł, że rozpatrywane przepisy, a zatem możliwość aborcji ze względu na ciężkie i nieuniknione wady płodu są niezgodne z Konstytucją. Wyrok zapadł większością głosów. Zdanie odrębne zgłosili sędzia Leon Kieres oraz sędzia Piotr Pszczółkowski*³. Ten wyrok wywołał lawinę nienawiści głównie uczestników strajku kobiet wobec obozu władzy. Rozpoczęła się fala manifestacji i protestów z pandemią COVID-19 w tle, a strona rządowa nie podejmowała dialogu.

Pisząc artykuł należy zdefiniować, czym tak naprawdę jest strajk kobiet – czy to pojęcie dotyczy tylko osób maszerujących, czy też stron (tzw. *fanpage*) wspierają-

¹ *Encyklopedia PWN 1997–2020*, encyklopedia.pwn.pl [dostęp: 10.11.2020].

² D. Grzemny, *Wyłącz nienawiść – alternatywne narracje w pracy z młodzieżą*, Stowarzyszenie Amnesty International, Warszawa 2019, s. 9.

³ E. Wara-Wąsowska, *Zakaz aborcji ze względu na ciężkie i nieodwracalne wady płodu. Jest już wyrok TK – Trybunał uznaje obecne przepisy za niezgodne z Konstytucją*, bezprawnik.pl [dostęp: 22.10.2020].

cych strajk oraz informowaniu szerszych grup o wydarzeniach dotyczących strajku. W artykule zastosuję definicję rozszerzoną o strony facebookowe o charakterze feministycznym, lewicowym i proaborcyjnym, gdyż dopiero takie postępowanie może nam dać pełniejsze ujęcie opisywanego zjawiska, takiego jak „mowa nienawiści”.

Mowa nienawiści używana w stosunku do protestujących

W dyskusji opartej na mowie nienawiści uczestniczyła zarówno prawa, jak i lewa strona, więc żeby dopełnić obrazu, należy podać przykłady po obu stronach. Takim przykładem może być jawna manipulacja Ryszarda Terleckiego, który przyrównał symbol strajku kobiet – błyskawicę – do symbolu SS. Tak naprawdę symbol strajku kobiet nie przypomina runy sig (oznaczającej zwycięstwo), a błyskawica pojawiała się nawet w emblemacie grup szturmowych Szarych Szeregów, a współcześnie występuje w symbolu jednostki GROM. „Dziennik Wschodni” doniósł, że jedna z nauczycielek, odnosząc się do symbolu, którego używają osoby protestujące, twierdziła, że symbolizuje on szatana, a nosili go esesmani⁴.

Logo grupy szturmowej Szarych Szeregów oraz GROM-u

Źródło: Domena publiczna.

⁴ A. Antoń-Jucha, *Nauczycielka szkoły w Kraśniku: „Błyskawica to symbol szatana”*, <https://www.dziennikwschodni.pl/krasnik/nauczycielka-przestrzega-przed-szatanem,n,1000277242.html> [dostęp: 19.11.2020].

Logo strajku kobiet

Źródło: Domena publiczna.

Błyskawica, wedle zamysłu pomysłodawczyń marszu kobiet, miała kojarzyć się z *nieujarzmioną siłą, która nagle spada z nieba i ma moc całkowitego zniszczenia*. Tak też rozumieli ją ludzie na pierwszych etapach rodzącej się świadomości – piorun był dla nich czymś niepojętym, niemożliwym do ujarznienia czy kontrolowania. Miał moc zniszczenia, ale był również życiodajną siłą, ponieważ pozostawił po sobie ogień, a ten mógł służyć do ochrony przed dzikimi zwierzętami, zimą i pomagał w przygotowaniu jedzenia⁵.

Mowa nienawiści używana przez protestujących w stosunku do rządzących

Sama nazwa „strajk kobiet” jest dosyć ciekawa z punktu widzenia mowy nienawiści. Jak zaznaczyłam we wstępie, to zjawisko dotyczy również prześladowania i poniżenia osoby ze względu na różne jej przymioty – wygląd, płeć, rasę, ale tę definicję da się jeszcze poszerzyć. Może być ona wyrazem mowy nienawiści w stosunku do części osób, które tak idą – wśród uczestników znajdują się również mężczyźni, a są oni całkowicie pomijani w narracji, jak również organizatorki strajku tą nazwą uzurpują sobie prawo do wypowiedzania się w imieniu wszystkich kobiet, a nie wszystkie kobiety popierają tego typu działania, więc sama nazwa „strajk kobiet” może stanowić, w ich odczuciu, element poniżenia.

⁵ K. Chudzik, *Co oznacza symbol błyskawicy na Strajku Kobiet? „Bardziej David Bowie niż Hitler”*, <https://www.ofeminin.pl/swiat-kobiet/to-dla-nas-wazne/jaki-jest-symbol-strajku-kobiet-i-co-oznacza-blyskawica/4k1hjce> [dostęp: 21.11.2020].

Znacznie więcej przykładów mowy nienawiści znajdziemy po stronie strajku kobiet. Już samo hasło „Wypierdalać” jest przykładem mowy nienawiści skierowanej do aktualnie rządzących. Jednakże bardziej niż słowa mówiące o „jebaniu PiS-u”⁶, bardziej przerażające są hasła mówiące o „Wolności, równości i demokracji”⁷. Jest to jawne nawiązanie do hasła rewolucji francuskiej: „Wolność, równość, braterstwo albo śmierć”⁸. Również pojawiają się hasła mówiące o tym, że „rewolucja jest kobietą”, a każda rewolucja kończyła się ludobójstwem – rewolucja francuska miała swoje ludobójstwo w Wandei. Nie trzeba pisać, do czego doprowadziła rewolucja październikowa, a rewolucja w Meksyku doprowadziła do ogromnych zniszczeń w całym kraju. Nie wiem, czy osoby, które wymyśliły to hasło, mają na tyle rozwiniętą świadomość historyczną, że wiedzą, o czym mówią, ale jeżeli tak jest, to nie jest to przykład tylko mowy nienawiści – jest to zapowiedź ludobójstwa oraz wyniszczenia całego narodu w imię tak pojętej wolności, jak pojmują ją one same, a niekoniecznie musi być zgodna z poglądami innych.

W kontekście rewolucyjnym (oraz w kontekście mowy nienawiści) bardzo ciekawym jest film nagrany przez stronę „Gniezno się budzi”, a udostępniony przez stronę Ogólnopolskiego Strajku Kobiet⁹.

Jesteśmy dziolchy z tego miasta/ Tutaj każda z nas wyrasta/ Tutaj każda chce być wolna/ Wolność! Równość! Prawa Kobiet! (3x)/ Chcą nam zamknąć teraz usta/ A my dziś będziemy bluzgać/ Nie będziemy się użalać/ Proste hasło: wypierdalać/ Proste hasło: wypierdalać / Proste hasło: wypierdalać (x3)/ Jesteśmy dziolchy z tego miasta/ stare dziady – wara, basta/ Teraz my krzyczymy głośno/ I nie będziesz sama, siostro/ Ojczy, synu, ziomku, bracie/ chodź z nami na spacer/ I wysłuchaj naszych słów/ Zamiast słuchać w TV bzdur/ Z kobietami nie wygracie/ Przekaż to pisowi/ Przekaż to naziolom/ Przekaż to klerowi/ I daj nam swoje robić.

Poza wyżej wymienionymi, rewolucyjnymi akcentami, występuje kilka przykładów mowy nienawiści – „stare dziady” w odniesieniu do starszych, bardziej doświadczonych ludzi, którzy niekoniecznie zgadzają się z ich poglądami oraz „naziole” w odniesieniu do narodowców, chociaż jedynym, co może ich łączyć z ideologią nazistowską jest patriotyzm. Także tutaj występuje dziwna konstrukcja składniowa, gdyż politycy partii rządzącej oraz kler jest stawiany na równi ze

⁶ Wszelkie słowa niecenzuralne w tym tekście pojawiają się na prawie cytatu – przyp. autorki.

⁷ Por. https://www.youtube.com/watch?v=kg0J4U5-n_c [dostęp: 21.11.2020].

⁸ Por. A.M. Cisek, *Kłamstwo Bastylli. Szkice o wydarzeniach i ludziach Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Warszawa 2010, s. 35–36.

⁹ <https://www.facebook.com/ogolnopoliskistrajkkobiet> [dostęp: 21.11.2020].

zbrodniarzami, a PiS, podczas II wojny światowej nie istniał, a księża, z kilkoma niechlubnymi wyjątkami, walczył z III Rzeszą. Tu wybitnym przykładem jest sam papież, Pius XII, który założył siatkę szpiegów w Rzeszy, ale nie mógł reago-
wać wprost, gdyż doprowadzało to do eskalacji prześladowań¹⁰.

Oficjalny hymn „Strajku Kobiet” też zawiera w sobie mowę nienawiści:

*Pewnego czwartku/ polski Trybunał/ chciał przejąć moje ciało, twoje ciało, cia-
ło ciało ciało!/ Pewnego czwartku/ polski Trybunał/ wyrzekł nam wojnę w bia-
ły dzień./ Więc jeśli nie chcesz/ swojemu ciału/ powiedzieć ciao, ciało, ciao, ciao,
ciało ciao, ciao!/ To bierz transparent/ jak inne siostry/ i bunt swój po ulicy
nieś./ Niech płonie nasz gniew/ w tysiącach gardel/ co krzyczą dość ofiarom,
dość ofiarom, wara od nas wiaro!/ Jesteśmy równe/ Jesteśmy wolne,/ i świat
usłyszysz naszą pieśń!/ Kochana siostro/ ty wykrzycz głośno:/ jebany rządzie –
ciao, TK – ciao, PATRIARCHACIE – ciao!/ Kochana siostro/ niech jutro niesie/
o obalonym rządzie wieść./ oraz Pieśń Chóru Czarownic,/ Twoja władza, twoja
wiara/ moja wina, moja kara/ w twoich rękach jest mój świat/ masz mnie w gar-
ści milion lat/ Popatrz na mnie w oczy prosto/ jestem twoją matką, siostrą/ jestem
twoją córką, żoną/ stoję z głową podniesioną/ milion nas tak teraz stoi/ żadna
z nas się już nie boi/ stoję, krzyczę, stoję, krzyczę/ milion nas tak teraz stoi/
żadna z nas się już nie boi/ potężniejsza niż myślałeś/ oddaj wszystko co zabra-
łeś/ twoja wina, wina twoja wina/ twoja bardzo wielka wina!*

Hymn ten zawiera w sobie nawiązania rewolucyjne („jesteśmy równe,/jeste-
śmy wolne”), a obecnie rządzących nazywa „jebanym rządem”. Dosyć ciekawym
nawiązaniem są też słowa o „Chórze Czarownic”. Sądząc po innym haśle „Mar-
szu Kobiet”: „Jestem wnuczką czarownic, których nie zdołaliście spalić”, wyrażenie
to miało być oskarżeniem w stosunku do osób wierzących. To też jest przykład
mowy nienawiści, gdyż te słowa miały stanowić element poniżający.

Jednakże i tu feministki minęły się z prawdą. Kościół nieraz zakazywał wiary
w istnienie czarów, w przeciwieństwie do protestantów¹¹, więc może być tu mowa
jedynie o mowie nienawiści w stosunku do Kościoła.

Jednym z łagodniejszych przykładów mowy nienawiści są wpisy portalu o cha-
kterze lewicowym „Dziewuchy dziewczuchom”. Portal ten nagminnie nazywa
Policję milicją, co jest nawiązaniem do aparatu represji wobec protestujących
przeciwko władzy w czasach PRL.

¹⁰ Por. M. Riebling, *Kościół szpiegów. Tajna wojna papieża z Hitlerem*, Warszawa 2016.

¹¹ Przykładowo najsłynniejszy proces czarownic, w Salem, miał miejsce pod jurysdykcją pro-
testancką. Por.: M. Zwierzchowski, *Co się tak naprawdę wydarzyło w Salem? Czy czarownice istniały?*,
„Polityka” z 1.11.2019.

Kolejnym przykładem użycia mowy nienawiści w stosunku do funkcjonariuszy odnosi się do wydarzeń z dnia 18 listopada, kiedy to zapowiedziana blokada sejmu przerodziła się w demonstrację i wobec uczestników zostały użyte środki przymusu bezpośredniego¹².

W wyżej zamieszczonym wpisie również jest przykład mowy nienawiści wobec Prawa i Sprawiedliwości – „Człowieka, który za posłuszeństwo **reżimowi politycznemu** (...) [podkreślenie – autorka]”.

Zupełnie innym przykładem jest Aborcyjny Dream Team, który wspiera wykonywanie nielegalnych aborcji¹³. Tu relatywnie mało pojawia się wpisów zawierających mowę nienawiści, lecz i tak nie ustrzegły się przed użyciem hasła marszu kobiet, które, jak wyżej opisałam, samo w sobie jest doskonałym przykładem takiego zjawiska, jednakże w tym przypadku do wpisu dołączyły odpowiednią ilustrację, zapewne chcąc wzmocnić przekaz za pomocą grafiki, ponadto z pogardą wypowiadając się o formie pomocy, jaką stanowią hospicja prenatalne, które pomagają przeżyć kobiecie i dziecku pierwsze, a zarazem ostatnie dni życia niemowlęcia. Ten wpis, w połączeniu z takim zdjęciem, również może stanowić przykład mowy nienawiści, którą ukierunkowano w stosunku do współtworzącej obecny rząd Solidarnej Polski:

W powyższym wpisie ujawnia się również, że nie rozumieją, czym jest kompromis. Według „Słownika Języka Polskiego” słowo „kompromis” oznacza *porozumienie osiągnięte w wyniku wzajemnych ustępstw oraz odstępstwo od zasad, założeń lub poglądów w imię ważnych celów, lub dla praktycznych korzyści*¹⁴, czyli z definicji kompromis nie jest w pełni korzystny dla żadnej ze stron, jednakże ekspresja całego wpisu ma w sobie cechy mowy nienawiści – wyrażają pogardę w stosunku do propozycji – *Wsadźcie sobie te rozwiązania głęboko gdzieś! Dosyć kompromisów! Wypierdalać!*¹⁵.

Mowa nienawiści używana jest w kierunku polityków partii rządzącej, czego wybitnym przykładem jest wpis z profilu głównego Ogólnopolskiego Strajku Kobiet:

Dzieje się tak, pomimo tego, że wyrok Trybunału Konstytucyjnego orzekł na podstawie Konstytucji z 1997 roku, którą zatwierdził Aleksander Kwaśniewski.

¹² <https://wydarzenia.interia.pl/polska/news-miala-byc-blokada-sejmu-byl-marsz-przez-warszawe-kolejny-pro,nId,4863216> [dostęp: 20.11.2020].

¹³ Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, Dz.U. 1993, nr 17, poz. 78.

¹⁴ <https://sjp.pwn.pl/slowniki/kompromis.html> [dostęp: 20.11.2020].

¹⁵ Jest to cytat z wpisu kolektywu Aborcyjny Dream Team.

Przypadki aktów wandalizmu i zakłócania porządku przez uczestników Strajku Kobiet 2020

Trzeba podkreślić to, że uczestnicy „Strajku Kobiet 2020” nie tylko używają mowy nienawiści, ale dopuszczają się licznych aktów wandalizmu wobec obiektów sakralnych. Był również, udokumentowany zdjęciem, przykład zakłócania przebiegu mszy świętej, w którym uczestniczka(?) Strajku Kobiet weszła na uroczystość z nawoływaniem do modlitwy o prawo do wykonywania aborcji. Jest to akt przewrotny, gdyż Kościół nie popiera aborcji, a dokonanie tego czynu i współuczestniczenie w nim powoduje ekskomunikę, czyli wykluczenie ze wspólnoty Kościoła¹⁶.

Źródło: Domena publiczna.

Nienawiść uczestników Strajku Kobiet wobec Kościoła wobec powyższych faktów jest zupełnie niezrozumiała. Kościół, w swoim nauczaniu, nie popiera aborcji, a nie ma żadnego dowodu na to, że w jakikolwiek sposób wpłynął na wyrok Trybunału Konstytucyjnego.

¹⁶ W pierwszych wiekach pojednanie chrześcijan, którzy popełnili po chrzcie szczególnie ciężkie grzechy (na przykład bałwochwalstwo, zabójstwo czy cudzołóstwo), było związane z bardzo surową dyscypliną, wymagającą od penitentów odbycia publicznej pokuty za grzechy, często trwającej przez długie lata, zanim otrzymali dar pojednania. KKK 1447; por. również: <https://www.gosc.pl/doc/1336451.Kompromitacja-kompromisu> [dostęp: 22.11.2020].

Trzeba podkreślić to, że mowa nienawiści używana przez osoby wspierające Strajk Kobiet nie przekłada się jedynie na wandalizm czy zakłócanie porządku publicznego, ale na ilość ataków na działaczy pro-life. W okresie od pierwszego stycznia do piętnastego października 2020 roku było mniej doniesień na temat tych wydarzeń niż od dwudziestego drugiego października do dwudziestego drugiego listopada¹⁷. Może to świadczyć o eskalacji przemocy fizycznej wobec osób o przeciwnych poglądach. Eskalację nienawiści zdaje się potwierdzać grafika ukazana prawdopodobnie dnia 22.11.2020 roku przedstawiająca płonący budynek kościoła opublikowana na stronie facebookowej warszawskiego Strajku Kobiet¹⁸.

Rysunek upubliczniony przez warszawski Strajk Kobiet

Źródło: Domena publiczna.

¹⁷ https://www.google.com/search?q=atak+na+dzialaczy+pro+life&client=opera&tbs=cdr:1,cd_min:1/1/2020,cd_max:10/15/2020&sxsrf=ALeKk00cjCkih7EhleBKAr39zml1W73QlQ:1606044218235&ei=Okq6X8DxDcavrgTl04WoBQ&start=70&sa=N&ved=2ahUKEWjA9vv4hJbtAhXGl4sKHeVpAVU4UBDy0wN6BAgGEEg&biw=1326&bih=627 oraz https://www.google.com/search?q=atak+na+dzialaczy+pro+life&client=opera&tbs=qdr:m&sxsrf=ALeKk02oznxsuMu9QwyPIIwuvfhv64Txmg:1606044418244&source=Int&sa=X&ved=2ahUKEwi0wavYhZbtAhXllIsKHTC_CSk4RhCnBXoECAYQKA&biw=1326&bih=627.

¹⁸ <https://wpolityce.pl/spoleczenstwo/527705-sk-wzywa-do-podpalen-kosciolow-jest-zawia-domienie-do-pk> i <https://www.tvp.info/50926180/strajk-kobiet-pokazal-podpalony-kosciol-prokuratura-zbada-sprawe> [dostęp: 23.11.2020].

Podsumowanie

Wszystkie wyżej omówione czynniki składają się na niepokojący obraz: osoby popierające Strajk Kobiet mają zapędy rewolucyjne, a obecny rząd jest obecnie bierny wobec całej sytuacji. Wyrok Trybunału, niezależnie od naszych poglądów na temat aborcji, pojawił się wtedy, kiedy nastroje społeczne, wywołane kryzysem związanym z pandemią oraz postępowaniem samego rządu (np. zamknięcie cmentarzy na kilka godzin przed pierwszym listopada) nie są zbyt pozytywne, więc to mogło jeszcze zaostriżyć negatywne emocje wokół całej sytuacji. Również i Polska nie jest gotowa na całkowity zakaz aborcji. Opieka zdrowotna wobec trudniejszych i rzadszych przypadków chorób prenatalnych nie odpowiada potrzebom rodzin. Rodziców nie stać na leki, a w późniejszym okresie życia, takie osoby mogą być pozbawione pracy z powodu ich własnej niepełnosprawności, o ile są zdolne do samodzielnej egzystencji.

Jeszcze inny czynnik może nakręcać spiralę nienawiści: trzeba pamiętać, że jest pandemia, a każdy wie, że w takiej sytuacji nie należy gromadzić wielu ludzi w jednym miejscu. Strajk Kobiet może odbić się na stosunku do samych strajkujących: mogą być (słusznie) oskarżani o to, że ich działania prowadzą do pogorszenia się sytuacji epidemiologicznej, więc spirala nienawiści może być jeszcze bardziej nakręcana, a nawet – może dojść do przemocy fizycznej.

Co doprowadziło do takiej sytuacji? Wydaje mi się, że wyrok Trybunału Konstytucyjnego był tylko jednym z kilku czynników. Inną siłą, która tu zadziałała, jest ludzka psychika – na co dzień człowiek może mieć dosyć ograniczeń prawnych, a ograniczenie aborcji, mogą brać za jeszcze większe ograniczenie swojej wolności osobistej.

Bibliografia

Akty prawne

Ustawa z dnia 7 stycznia 1993 r. o planowaniu rodziny, ochronie płodu ludzkiego i warunkach dopuszczalności przerywania ciąży, Dz.U., 1993, nr 17, poz. 78.

Opracowania

Cisek Andrzej Marcei, *Kłamstwo Bastylli. Szkice o wydarzeniach i ludziach Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Warszawa 2010.

Grzemny Dariusz, *Wyłącz nienawiść – alternatywne narracje w pracy z młodzieżą*, Stowarzyszenie Amnesty International, Warszawa 2019.

- Kucharczak Franciszek, *Kompromitacja-kompromisu*, „Gość Niedzielny” 2012, nr 43.
- Riebling Mark, *Kościół szpiegów. Tajna wojna papieża z Hitlerem*, Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2016.
- Ronowska Bożena, *Regulacje kościelne i prawne procesów o czary na przestrzeni wieków*, [w:] *Nauka i biznes – wyzwania XXI wieku*, red. Marcin Olkiewicz, Halina Tańska, Magdalena Drewniak, Wydawnictwo Naukowe Intellect, Waleńców 2016.
- Zwierzchowski Marcin, *Co się tak naprawdę wydarzyło w Salem? Czy czarownice istniały?*, „Polityka” z 1.11.2019.

Netografia

- Aborcjyny Dream Team, <https://pl-pl.facebook.com/aborcyjnydreamteam/>.
- Antoń-Jucha Agnieszka, *Nauczycielka szkoły w Kraśniku: „Błyskawica to symbol szatana”*, <https://www.dziennikwschodni.pl/krasnik/nauczycielka-przestrzega-przed-szatanem,n,1000277242.html>.
- Chudzik Katarzyna, *Co oznacza symbol błyskawicy na Strajku Kobiet? „Bardziej David Bowie niż Hitler”*, <https://www.ofeminin.pl/swiat-kobiet/to-dla-nas-wazne/jaki-jest-symbol-strajku-kobiet-i-co-oznacza-blyskawica/4k1hjce>.
- K.C., *Ofeminin*, <https://www.ofeminin.pl/swiat-kobiet/to-dla-nas-wazne/jaki-jest-symbol-strajku-kobiet-i-co-oznacza-blyskawica/4k1hjce>.
- Encyklopedia PWN 1997–2020*, <https://encyklopedia.pwn.pl/>.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Warszawa, Pallotinum 1994, <http://www.katechizm.opoka.org.pl/>.
- Miała być blokada sejmu, był marsz przez Warszawę. Kolejny protest strajku kobiet*, <https://wydarzenia.interia.pl/polska/news-miala-byc-blokada-sejmu-byl-marsz-przez-warszawe-kolejny-pro,nId,4863216>.
- Słownik Języka Polskiego*, <https://sjp.pwn.pl/slowniki/kompromis.html>.
- Strajk kobiet – przemarsz przez Jaworzno, https://www.youtube.com/watch?v=kg0J4U5-n_c.
- Wara-Wąsowska Edyta, *Zakaz aborcji ze względu na ciężkie i nieodwracalne wady płodu. Jest już wyrok TK – Trybunał uznaje obecne przepisy za niezgodne z Konstytucją*, bezpprawnik.pl.